

УДК 159.9(07)(075.8)

Т. Д. Перепелюк
кандидат психологічних наук,
доцент кафедри психології

Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини

ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНО-ОСОБИСТІСНОГО РІВНЯ ВИКЛАДАЧА ПСИХОЛОГІЇ

Вітчизняний і міжнародний досвід показує, що викладання психології здійснюється як психологами, так і педагогами. У першому випадку актуальним стає завдання педагогічної підготовки психологів, а у другому – психологічної підготовки педагогів. Хто краще може викладати психологію: психолог або педагог? Очевидна перевага психолога полягає у глибоких знаннях предмету, однак йому часом бракує педагогічної й методичної підготовленості до викладацької діяльності. Педагог не має настільки глибоких знань з психології, як психолог, однак у нього є очевидна перевага з погляду методичної підготовленості, він вміє педагогічно грамотно підібрати навчальний матеріал і навчити йому. Таким чином, не можна дати однозначну відповідь на поставлене вище питання «хто кращий...?». І психологи, і педагоги мають право на викладання психології, але важливо, щоб психолог був педагогічно обізнаним, а педагог – психологічно обізнаним. Тому необхідно приділяти увагу вивченню психологами педагогічних дисциплін, важливих для успішної викладацької діяльності.

Мета статті – проаналізувати основні складові професійно-особистісного рівня викладача вищої школи та вказати на деякі шляхи його формування, підкреслити роль цих процесів у становленні професіоналізму педагога. Прагнення до безперервного розвитку, входження у світовий освітній простір, подолання всіх деформацій попереднього періоду повинні стати визначальними ознаками української освітньої реформи. Мета вищої освіти сьогодні – це підготовка фахівців, здатних забезпечити перехід від індустріально-інформаційно-технологічного суспільства, через інновації у навчально-виховному процесі та науково-методичній роботі. Тому основним завданням діяльності сучасного вищого навчального закладу в Україні має стати формування інноваційного освітньо-виховного середовища, що передбачає не тільки зміни в організації навчання, а й удосконалення професійно-особистісного рівня викладачів. Для того, щоб вища освіта України максимально задовольняла вимоги часу, такі чинники, як компетентність, професіоналізм, інтелект, творчість повинні відігравати провідну роль у функціонуванні цієї сфери. Всі ці риси можна вважати необхідними ознаками сучасного креативного викладача ВНЗ, перед яким постійно постає проблема удосконалення, підвищення своєї педагогічної майстерності, особливо у контексті інтернаціоналізації вищої школи.

Дослідження сучасними вченими рис професіоналізму та феномену педагогічної майстерності

(О. А. Столярчук); моделі діяльності та компоненти його структури (О. Баклицька, Н. Степанченко); інформативні дані про викладача вищої школи (методика Р. Б. Кеттела); питання формування професійної майстерності аналізуються у наукових дослідженнях В. Андрущенко, Ю. Васильєва, С. Вітвицької, Г. Єльнікової, І. Зязюна, Б. Кобзаря, Н. Ничкала, І. Підласого, О. Пометун, О. Пехоти, О. Савченко, І. Осадченко, М. Фіцули та ін. Структуру педагогічної майстерності досліджували у своїх працях В. Кан-Калик, Д. Крамущенко, І. Кривонос. Питання, пов'язані із підготовкою науково-педагогічних працівників, підвищенням їх кваліфікації та педагогічної майстерності розкриті у науковому доробку В. Гриньової, К. Корсака, М. Романенка, Н. Селіверстової, В. Семиченко та ін.

Зміст професійної компетентності викладача психології визначається кваліфікаційною характеристикою. Вона являє собою нормативну модель компетентності викладача, відображуючи науково обґрунтований склад професійних знань, умінь і навичок. Кваліфікаційна характеристика – це по суті зведення узагальнених вимог до викладача на рівні його теоретичного і практичного досвіду.

У загальному вигляді психологічні знання, визначені навчальними програмами, психологічна підготовка майбутнього викладача припускає досить широкі знання методологічних основ психології:

- закономірностей соціалізації і розвитку особистості;
- суті, цілей і технологій виховання і навчання;
- законів вікового, анатомофізіологічного і психічного розвитку людини.

Тому психолого-педагогічна підготовка майбутнього викладача психології у першому своєму наближенні моделює і реалізує методологію, теорію і технологію психологічної діяльності, закладає основи гуманістично-орієнтованого мислення психолога.

Психологічні знання – необхідна, але недостатня умова професійної компетентності. Багато з них, зокрема, теоретико-практичні і методологічні знання, є передумовою психологічних умінь і навичок.

Психологічні уміння – це сукупність тих знань, що послідовно розгортаються у зовнішньому або внутрішньому плані психологічних дій, частина з яких може бути автоматизована (навички), спрямованих на рішення завдань розвитку гармонійної особистості і заснованих

на відповідних теоретичних знаннях. Таке розуміння суті психологічних умінь має прямий вихід у практику підготовки психолога.

Проте фундамент педагогічної майстерності закладається набагато раніше – у процесі придбання і поглиблення знань і практичної підготовки до занять.

Основні складові педагогічної майстерності:

- ясне розуміння цілей і завдань навчання і виховання студентів;
- єдність думок і дій;
- висока особистісна відповідальність;
- постійна робота по підвищенню якості занять;
- знання дисципліни, яка викладається;
- знання педагогіки і психології;
- постійне слідування принципам навчання і виховання у ВНЗ;
- уміння захоплено і доступно викладати навчальний матеріал, раціонально використовувати навчальні посібники і ТЗН;
- педагогічний такт і неухильне дотримання вимог до проведення занять;
- висока загальна культура поведінки і моральність;
- уміння глибоко і самокритично аналізувати проведені заняття, виявляти причини помилок і недоліків, робити правильні висновки.

Перелік елементів, що становлять майстерність професійної компетентності викладача, може бути представлений як єдність його теоретичної і практичної готовності. Психологічні уміння тут об'єднані у чотири групи.

Група 1. Вивчення особистості і колективу з метою визначення рівня їх підготовленості до активного опанування нових знань; виділення комплексу освітніх, виховних і розвиваючих завдань, їх конкретизація і визначення домінуючих завдань.

Група 2. Уміння програмувати способи психологічних взаємодій; комплексне планування освітньо-виховних і розвиваючих завдань; обґрунтований підбір змісту освітнього процесу; оптимальний вибір форм, методів і засобів його організації.

Група 3. Уміння виконувати психологічні дії припускають виділення і встановлення взаємозв'язку між компонентами і чинниками виховання та навчання, приведення їх у дію: створення необхідних умов (матеріальних, морально-психологічних, організаційних, гігієнічних тощо) здійснення освітнього процесу; організація і розвиток спільної діяльності; забезпечення зв'язку ВНЗ з довкіллям, регулювання зовнішніх непрограмованих дій.

Група 4. Уміння вивчати процес і результати рішення психологічного завдання вимагають оцінювання підсумків психологічної діяльності: самоаналіз і аналіз ходу психологічного процесу та дій психолога; визначення нового комплексу домінуючих і підпорядкованих психологічних завдань.

Практична готовність викладача психології у структурі його професійної компетентності ви-

ражається у зовнішніх (предметних) уміннях – уміннях психологічно діяти, до яких відносяться ряд умінь.

Інформаційні уміння. Зазвичай їх пов'язують тільки з безпосереднім викладом навчальної інформації, тоді як вони мають місце і у способах її отримання. Це уміння і навички роботи з джерелами, уміння дидактично їх перетворювати, тобто інтерпретувати і адаптувати інформацію до завдань навчання та виховання. У процесі безпосереднього спілкування інформаційні уміння проявляються у здатності ясно і чітко викладати навчальний матеріал, зважаючи на специфіку предмету, рівень підготовленості студентів, їх життєвий досвід і вік; логічно правильно будувати і вести конкретну розповідь, пояснення, бесіду, проблемний виклад; органічно поєднувати використання індуктивного і дедуктивного шляхів викладу матеріалу; формулювати питання у доступній формі, коротко, чітко і виразно; застосовувати технічні засоби, електронно-вимірювальну техніку і засоби наочності; висловлювати думки за допомогою графіків, діаграм, схем, малюнків; оперативно діагностувати характер і рівень засвоєння студентами нового матеріалу з використанням різноманітних методів; перебудовувати у разі потреби план і хід викладення матеріалу.

Розвиваючі уміння. Такі уміння припускають визначення «зони найближчого розвитку» (Л. С. Виготський) окремих студентів і групи у цілому; створення проблемних ситуацій та інших умов для розвитку пізнавальних процесів, почуттів та волі вихованців; стимулювання пізнавальної самостійності та творчого мислення, потреби у встановленні логічних (частки до загального, конкретного до абстрактного) і функціональних (причини – наслідки, цілі – засоби, дії – результат) стосунків; формулювання та постановку питань, які вимагають застосування засвоєних знань, порівнянь та самостійних висновків; створення умов для розвитку індивідуальних особливостей, здійснення у цих цілях індивідуального підходу до студентів.

Орієнтаційні уміння. Вони спрямовані на формування морально-ціннісних установок вихованців і наукового світогляду.

Комунікативні уміння викладача психології структурно можуть бути представлені як взаємопов'язані групи перцептивних умінь, власне умінь спілкування і психологічної техніки.

Уміння власне спілкуватися. На етапі моделювання наступного спілкування психолог опирається передусім на свою пам'ять і уяву. Він повинен подумки відновити особливості попереднього спілкування з групою і окремими студентами, поставити себе на їх місце, ідентифікуватися з ними, побачити навколишній світ їхніми очима.

Одним з чинників формування професійно-особистісних якостей є управління спілкуванням:

- у педагогічному процесі передбачає опанування викладачем уміннями розподіляти увагу, підтримувати її стійкість;

– вибирати щодо групи і окремих студентів найбільш відповідний спосіб поведінки і звернення;

– аналізувати вчинки вихованців, бачити мотиви, якими вони керуються, визначати їх поведінку у різних ситуаціях;

– створювати досвід емоційних переживань студентів, забезпечувати атмосферу добробуту у групі;

– управляти ініціативою у спілкуванні, використовуючи для цього багатий арсенал засобів, що підвищують ефективність взаємодії.

Встановленню зворотного зв'язку у процесі спілкування допомагають емпатійні процеси, що виникають у ході взаємодії педагога і вихованців. Емоційний зворотний зв'язок досягається через уміння у поведінці студентів вловлювати загальний психологічний настрій групи; відчувати момент зміни в емоційних станах, їх бажанні і готовності працювати, в їх загальному настрої; своєчасно бачити виключення окремих студентів із загальної діяльності.

Професія викладача психології має свою специфіку на відміну від професії психолога-практика. Викладач повинен не тільки мати психологічні знання, але й уміти передавати їх студентам. З цього погляду вміння, особистісні якості й здібності викладача психології схожі на інші викладацькі професії.

Щоб домогтися успіху, викладач повинен сформулювати наступні знання, уміння й здібності:

– бути різнобічно обізнаним, ерудованим у різних галузях психологічних знань;

– добре знати предмет, який викладає;

– вміти самостійно підбирати навчальний матеріал; визначати оптимальні засоби й ефективні методи навчання;

– вміти доступним шляхом пояснювати навчальний матеріал, щоб забезпечити його розуміння й засвоєння студентами;

– вміти створити мотивацію студентів для засвоєння навчального матеріалу;

– бути вимогливим до знань й умінь студентів;

– мати комунікативні й організаторські здібності та педагогічний такт; володіти логікою й мати гарний словниковий запас;

– володіти виразними засобами спілкування, ораторськими й артистичними здібностями;

– мати спостережливість й умінням зрозуміти студента; бути здатним до рефлексії власної викладацької діяльності.

Звичайно, дефіцит певних умінь й якостей не є протипоказанням для викладацької діяльності. Існують різні індивідуальні стилі викладання. Наприклад, в одного викладача можуть бути яскраво виражені артистичні й ораторські здібності, в іншого – здатність до логічного й систематичного викладу навчального матеріалу. Як і в інших видах професійної психологічної роботи, у викладацькій діяльності психологові важливо враховувати індивідуальні особливості своєї особистості.

Інтелектуальні якості мають величезне значення не тільки для вченого, але й для викла-

дача. Розумна людина – одна з характеристик, найбільш згадувана студентами, коли вони оцінюють шанованого ними викладача. Дуже примітне висловлювання В. Н. Дружиніна: «Немає успішного психолога без високого інтелекту». Щоб зрозуміло пояснювати навчальний матеріал студентам, викладач насамперед повинен сам ясно розуміти його. Саме відносно викладача особливо справедлива крилата істина: «Хто ясно мислить – той ясно викладає». Неясність думки викладача приводить до туманності його мови, як наслідок, до нерозуміння з боку студентів. Неправильно чинять ті викладачі, які намагаються сховати бідність думки за наукоподібними й гарними формулюваннями невизначеного змісту.

Від викладачів часто чекають «цікавого» і навіть «артистичного» викладу матеріалу за навчальним курсом, от що писав із цього приводу С. І. Гессен: «Ораторське мистецтво професора полягає не у легкості стилю його мови, але у здатності його мислити під час мови, відкривати на лекції нові доведення й відтінки думки, яку розвиває. Тому зовнішня шорсткість мови, оскільки вона є вираженням боротьби думки зі словом, становить часто справжню принадливість наукової мови... Звичайно, деякий мінімум виразних засобів необхідний для викладача наукового курсу...» (Гессен, 1995). Подібні думки висловлював і Г. Сельє: «Характерно, що непомірна краса мови є недоліком наукової лекції, оскільки відволікає увагу слухачів від пояснюваного» (Сельє, 1987). При цьому не можна заперечувати факт впливу особливостей мови викладача на ефективність навчання. Уміння ставити логічні наголоси, робити необхідні й доречні паузи, чітка і ясна дикція важливі для педагогічної діяльності. Такі недоліки мови викладача, як занадто висока швидкість викладу, гугнявість, шепелявість, недбалість у вимові, сприяють формуванню зневажливої, а іноді й негативної установки студентів. Однак ці недоліки можуть бути виправлені шляхом систематичних вправ.

Педагогічна праця – це особливий вид висококваліфікованої розумової діяльності творчого характеру, яка вирізняється високою мірою напруги. Робота викладача ВНЗ – це свідома, доцільна діяльність, спрямована на навчання, виховання і розвиток студентів; йому належить провідна роль у формуванні у студентів професійних знань, вихованні активної соціальної і життєвої позиції. Як і у будь-якому виді творчості, у викладацькій діяльності своєрідно поєднуються дії нормативні і евристичні, створювані у ході власного пошуку, особливо це характерно для викладача психології. Для цієї діяльності характерна відносна самостійність творчого вибору методичних дій, прийомів у межах загальних, визнаних принципів.

Для опанування професією передбачається самостійна робота викладача, яка включає: систематичну підготовку до кожного виду навчального заняття; постійну роботу з новинками навчальної літератури; вивчення досвіду колег і запозичення

кращого, корисного, дійсно необхідного; відмова від стереотипів у своїй праці; вироблення індивідуальних прийомів (постановка голосу, техніка мови, граматична правильність, дикція, інтонація, сила звуку тощо); саморегуляція фізичного і психологічного станів. Успіх викладацької діяльності визначається передусім мірою професійної підготовленості і самоосвіти викладача. У міру накопичення досвіду формуються оптимальні прийоми роботи, приходить майстерність, що дозволяє швидко адаптуватися до будь-якої студентської аудиторії, виникає легкість у роботі.

Виділяють наступні етапи, якими самостійно оволодіває кожен викладач:

Етап адаптації викладача до своєї професії: первинне засвоєння викладачем норм, менталітетів, необхідних прийомів, техніки, технологій.

Етап самоактуалізації викладача у професії: розвиток викладачем своїх здібностей, виконання професійних норм, прояв індивідуальних особливостей, саморозвивати себе засобами професії, цілеспрямоване і усвідомлене посилення своїх позитивних якостей, згладжування негативних, ствердження індивідуального стилю.

Етап вільного володіння викладачем професією на рівні *майстерності*, гармонізації викладача з професією: засвоєння високих стандартів, повторення на високому рівні раніше підготовлених (наприклад, в інститутах підвищення кваліфікації) розробок, зразків, методичних розробок. Майстерність включає також ті удосконалення, які здійснює викладач, бажаючи зробити необхідні висновки з недоліків, що допускаються, помилок і успіхів, що досягаються, збагачуючи власний методичний арсенал.

Етап вільного володіння викладачем професією на рівні *творчості*: збагачення викладачем досвіду своєї професії внаслідок особистого творчого вкладу, внесення авторських знахідок, удосконалення власної праці.

У процесі самоосвіти викладачем має бути сформований індивідуальний стиль професійної діяльності і спілкування, адекватний власним психічним особливостям. Починаючи працювати над собою, необхідно виявляти у собі і розвивати професійно значущі якості. Важлива професійна якість викладача – впевненість у собі, що забезпечує йому оптимальну мобілізовану і стабільну поведінку. Як правило, викладачі-початківці цієї якості у належній мірі не мають. Недостатня впевненість у собі найчастіше виникає із незнання справи, низького рівня компетентності, страху виглядати недолугим. Щоб це усунути, необхідно виробити установку на самозміну, пошук способів подолання недоліку. Цілком доречно систематичне спостереження, контроль і свідоме регулювання власних емоцій.

Деякі автори виділяють наступні завдання самостійної роботи викладача з підвищення ефективності професійної діяльності:

– підвищення професійного і культурного рівня;

– оновлення і вдосконалення знань у галузі викладання навчальної дисципліни (зокрема, психології);

– вдосконалення педагогічної і методичної майстерності на основі ідей педагогів – новаторів і творчо працюючих викладачів;

– вдосконалення методів і стилю взаємодії зі студентами на принципах гуманізму, демократії, відкритості, емпатійності;

– формування умінь і навичок наукового аналізу навчального процесу і самоаналізу власної діяльності.

Висновки. Отже, науково-об'єктивне, зважене дослідження різних варіантів вдосконалення викладацької діяльності дозволяє зробити висновки про те, що найбільш ефективним механізмом рішення цієї задачі являється безперервний, особистісний, самостійний, професійний саморозвиток і самоосвіта.

Література

1. Бех І. Д. Психологічні джерела виховної майстерності : [навч. посіб.] / І. Д. Бех. – К. : Академвидав, 2009. – 248 с.
2. Вітвицька С. С. Основи педагогіки вищої школи : [підручник] / С. С. Вітвицька. – 3-тє вид., випр. й доповн. – Житомир : Поліграфічний центр, 2012. – 384 с.

Анотація

Перепелюк Т. Д. Формування професійно-особистісного рівня викладача психології. – Стаття.

У статті розглядаються аспекти та шляхи розвитку і формування професійних умінь і навичок особистості викладача психології, його індивідуальності у ході професійної діяльності, самоосвіти та саморозвитку.

Ключові слова: викладач психології, професійні здібності, уміння, навички, особистісні якості.

Аннотация

Перепелюк Т. Д. Формирование профессионально-личностного уровня преподавателя психологии. – Статья.

В статье рассматриваются аспекты и пути развития и формирования профессиональных умений и навыков личности преподавателя психологии, его индивидуальности в ходе профессиональной деятельности, самообразования и саморазвития.

Ключевые слова: преподаватель психологии, профессиональные способности, умения, навыки, личностные качества.

Summary

Perepeliuk T. D. Formation of a professional and personal level psychology teacher. – Article.

In the article the aspects and the development and formation of professional skills and personal psychology teacher, his identity in the professional work, self-education and self-development.

Key words: psychology teacher, professional skills, abilities, skills, personal qualities.

УДК 159.9.343.95

В. Е. Сергачова
кандидат психологічних наук, доцент,
професор кафедри психології
ПВНЗ «Краматорський економіко-гуманітарний інститут»

РОЗВИТОК ПСИХОЛОГІЧНОЇ КУЛЬТУРИ У СТУДЕНТІВ

У професійній діяльності майбутніх фахівців важливо розвивати психологічну культуру, на яку впливають емоційні процеси як найважливіші чинники регуляції процесів пізнання, обміну інформацією, встановлення комунікації. Емоційні реакції можуть обумовлювати різні зміни психіки фахівця, створювати критичні ситуації, конфлікти, загрозу його діяльності, призводити до змін суспільного статусу. Проблема полягає у тому, що необхідно навчити майбутніх фахівців умінню керувати своїми емоціями, зберігати високу професійну працездатність, здійснювати діяльність без напруженості у складних емоційних умовах.

Проблема вивчення впливу емоційних процесів на формування психологічної культури майбутніх фахівців ще має описовий характер і є недостатньо вивченою. Р. Декарт зазначав, що при виникненні емоції здивована душа уважно розглядає «предмети, що уявляються нею, як рідкісні і незвичайні». Також Р. Декарт показав, що емоції виконують функцію пам'яті: «Скільки б разів невідомий нам предмет не з'являвся у полі нашого зору, ми абсолютно не бережемо його у нашій пам'яті, якщо тільки уявлення про нього не зміцнилося у нашому мозку будь-якою пристрасстю». Таким чином, емоційні процеси у поведінці людини сприяють закріпленню у пам'яті того, на що раніше увага не зверталася [2].

Емоції «супроводжують» різноманітні прояви життєдіяльності людини, проникають у кожний психічний процес особистості. Більш виразно це виявляється там, де досліджується роль емоцій і розумової діяльності. При цьому, наголошував С. Л. Рубінштейн, «мова для нас... йде не тільки про те, що емоція знаходиться в єдності і взаємозв'язку з інтелектом або мислення з емоцією, а про те, що саме мислення як реальний психічний процес вже сам по собі є єдністю емоційного та інтелектуального» [5]. Отже, зіставлення емоцій та раціонального пізнання можна проводити умовно і тільки тоді, коли ми виділяємо у ньому виключно його словесно-логічний механізм, що зіставляє, в основному, одні образи об'єктивної дійсності і поняття про неї.

Як зазначала Т.А. Кадикова, на активно діючий характер емоційного процесу вказує і походження самого терміну «емоція» (від лат. *emoveo* – «порушую, хвилюю»). При всій різноманітності підходів до вивчення емоційної сфери діяльності людини визначення самого поняття «емоція» більшість авторів дає зважаючи на психічну форму віддзеркалення дійсно-

сті. Кожен з них особливу увагу звертає на такі функції емоцій: активуючу або пригноблюючу, залежно від стану зв'язку між мотивами, потребами і можливістю їх реалізації; оцінну; психічну регуляцію діяльності; компенсаційну (поповнення інформації, якої бракує для діяльності) [3].

Емоції і відчуття – особистісні утворення. Підкреслюючи власне особистісне значення емоційних процесів, В. К. Вілюнас зауважує: «Емоційна подія може викликати формування нового емоційного ставлення до різних обставин...» [1].

Д. А. Леонтьєв зазначав, що відчуття виконують у житті та діяльності фахівця, в його спілкуванні з оточуючими людьми мотивуючу роль. Вони пов'язані з певними предметами, видами діяльності й людьми. Відчуття удосконалюються і, розвиваючись, утворюють ряд рівнів, починаючи від безпосередніх відчуттів і закінчуючи вищими відчуттями, що відносяться до духовних цінностей та ідеалів [4].

Як вважає О. В. Тимченко, емоційні процеси виступають як внутрішня мова, система сигналів, за допомогою яких суб'єкт дізнається про значущість того, що відбувається. Особливість емоційних процесів полягає у тому, що вони безпосередньо відображають зв'язок між мотивами і реалізацією цих мотивів діяльності [7].

Мета статті – розкрити психологічні особливості впливу емоційних процесів на формування психологічної культури майбутніх фахівців.

Одним із провідних компонентів психологічної культури ряд авторів називають емоційні прояви фахівця, які повинні ефективно контролюватися індивідом. Головна функція емоційних процесів полягає у тому, що люди можуть розуміти один одного, осуджувати вияви іншого, краще налаштуватися на спільну діяльність і спілкування. Емоційно-виразні рухи студента і викладача – міміка, жести, пантоміма, звуки, виконуючи функції спілкування, виражають ставлення до того, що відбувається. Експресивна, комунікативна, оцінна і компенсаційна функції емоцій здійснюють вплив на професійну діяльність інженера-педагога [6].

Афекти – це особливо виражені емоційні стани, що супроводжуються видимими змінами у поведінці студента, який їх відчуває. Це реакція, яка виникає у результаті вже виконаної дії або вчинку і виражає собою їхнє суб'єктивне емоційне забарвлення з поглядом того, якою мірою у результаті здійснення даного вчинку вдалося досягти поставленої мети, задовольнити потребу, що його стимулює.